

מ. פרח

ה"מיטינגים" ברומבולי (Rumbuli)

בברית-המועצות ישנה עיר אשר הרף כל המאמצים אין השלטונות יכולים לדכא שם את החברה הלאומית העצמית של אוכלוסיה היהודיים, והעיר — ריגה, בירת לאטביה, ובה 30,000 יהודים. בהשוואה לערים אחרות, כמו מוסקבה, לנינגרד, קיוב, אודיסה, שבהן האוכלוסיה היהודית מגיעה למאות אלפים, הרי בריגה ריכוז היהודים אינו גדול ביותר, יחסית.

רוב יהודי ריגה נולדו מחוץ לגבולות לאטביה. הם הגיעו לעיר רק לאחר טלחמת-העולם השניה, ולדאבונג, כשאר יהודי ברית-המועצות, לא קיבלו כל חינוך יהודי-לאומי או מסורתי. בטעות מייחסים להם ידיעת ביהדות או למעשה יודעים בריגה אידיש פחות מאשר בציריכ, לבוב או וילנה.

מה שיוספר להלן הוא מעשה ידי הצעירים הניאו-ציונים, בחורות ובחורים אלה מתחילים רק ללמוד צורת אות עברית, את ההיסטוריה של העם, ציונות מהי, וכל זאת לאחר שכבר החלו להיאבק על זכותם לעלות לישראל.

עקרונית זוהי תופעה חדשה לגמרי בהיסטוריה שלנו, ובשום פנים ואופן אין לכנותה במושג המקובל „ציונות“ אלא „ניאו ציונות“ — ציונות מבלי לדעת יהדות מהי ובלי לדעת מהי ציון.

וחנה, ריגה העיר אינה שונה במאומה משאר ערי ברית-המועצות, לא ביד השלטון המכבידה ולא בהרכב אוכלוסייתה היהודית. דווקא בבית-הבנסת של ריגה החלו לראשונה ההתכנסויות ההמוניות הניאו-ציוניות, בשמחת-תורה ובתני ישראל אחרים, ומשם התגלגלה ועברה תנועה המונית זו לעריה השונות של ברית-המועצות.

דווקא בריגה, בשנת 1961, החלו להתפיע המונים כשהם נושאים מנייני-דוד ואותות אחרים של מדינת ישראל, דבר שלאחר-מכן התפשט גם לכל מרכזי היהודים בברית-המועצות. אורירתה זו של ריגה, היא שאיפשרה לאמן המפורסם יוסף קוזיקובסקי לפתח את פעילותו היוצרת בצורה יהודית ברורה ביותר.

בריגה זו, ב-11.7.1966, לאחר קונצרט של גאולה גיל, לראשונה מאז הופעתה המרשימה של גולדה מאיר בשנת 1948, התקיימה הפגנת המונים של יהודים בדרישה לזכויות לאומיות. לשם פיזור הפגנה זו נאלצו השלטונות להזעיק את כוחות הצבא-האדום, את המיליציה ואת כוחות ה-ק.ג.ב. אנשי ה-ק.ג.ב. התערבו

בתוך הקהל לבושים כבגדים אזרחיים, ובראשם, המנהל של המחלקה האנטי-יהודית המיוחדת ליד ה"ק.ג.ב., סגן-אלוף פאבלובסקי, ואף גויסו הרבה ספורטאים לא-יהודיים.

לאחר הפגנה זו החלו השלטונות הסובייטיים לאשר עליית ניאנציונים לישראל, ולא במעט במגמה לשכך את הרוחות לאור התנאים שנוצרו. דווקא בריגה הוקמו האולפנים הראשונים ללימוד השפה העברית, לראשונה בברית-המועצות.

דווקא בריגה, בשנת 1969, הגנו עדים למקרה המיוחד במינו של שריפת עצמות, בו העלה עצמו על המוקד הסהמטיקאי המחונן איליה ריפס, שנרדף זה זמן רב על-ידי המחלקה האנטי-יהודית של ה"ק.ג.ב.

ועתה, בשנת 1970, מאשימים את יהודי ריגה בנסיון לחטוף מטוס בקו לנינגרד-פטרואבדסק ולהטיסו לחו"ל. האשמה, שלפי כל הסימנים תשמש אמתלא לחיפושים ולמאסרים נרחבים של יהודים ברחבי ברית-המועצות.¹

במה מוסברת עמידה לאומית גאה זו והתנגדות זו של יהודי ריגה למדיניות השלטון הסובייטי?

התשובה על כך מורכבת, מה גם שלא הכל ניתן לפירסום.

נדגים רק קטע אחד מחיי יהדות ריגה: המאבק הגא להנצחת זיכרם של 38,000 יהודי גיטו ריגה, שנורו למות על-ידי שונאי ישראל הלאסטיים והנאצים ברומבולי בין ה-30 בנובמבר ל-8 בדצמבר 1941.²

מקומות כאלה, בין אם שמתיהם קיבלו פירסום בינלאומי, כגון באביריאר, ובין אם לא זכו לפירסום, קיימים לאלפים ברחבי ברית-המועצות. כיצד זה קרה שאחד מאלה — רומבולי, הפך לאגדה בברית-המועצות? את התשובה לכך יש לחפש במרחקים, החל מארגנטינה.

לכידתו הראמטית של אייכמן במאי 1960, משפטו בבירת מדינת ישראל העצמאית ופסקי-הדין, עירערו את שלוותם של יהודי העולם כולו והחזירו לאירועים שסלפני 15-19 שנים, שהחלו כבר להיסכת. בברית-המועצות דאגו השלטונות מלמעלה להגברת השיכחה ולהשכחה, ביוזעין ובהכוונה מיוחדת. השלטונות הסובייטיים עשו הכל כדי לשכנע את היהודים כי הניסיון הנאצי בוצע לא רק כלפיהם אלא כלפי כל העמים הסובייטיים ולא היה כל דבר מיוחד בהשמדת היהודים דווקא.

החומר המאלף שנאסף על-ידי הוועדות המיוחדות לחקר זוויות הנאצים, שהוקמו מיד עם תום מלחמת-העולם השנייה בכל האזורים שהיו תחת הכיבוש הנאצי, הרסמו או הוטמו עמוק בארכיונים חסודים של ק.ג.ב. בריגה. תעודות אלה, שנאספו בהנהלתו של המהנדס בן-ציון קפלן ז"ל, הוטמו, ומנהל הוועדה, שניצל בנס מידי הנאצים, הושם במאסר בשנת 1941. רק לאחר הוועידה ה-20 ב-1956, שחזר ושמו טוהר, מעשה הזיוף הגדול של הסובייטים בדבר זוויות

1 מאמר זה חובר לפני משפט לנינגרד, ההתפתחויות שקדמו למשפט וההשלכות שלו.

2 ראה מאמרו של ד. גרבר — רומבולי — הבאביריאר של ריגה" — "דבר", 4.5.1970.

הנאצים המקומיים והגרמנים נגד העם היהודי הועלה לאור בעבודתו של סולומון שווארץ, במחקרו „היהודים בברית-המועצות מראשית מלחמת-העולם השניה עד 1965" (הוצאת „יוריש-אמריקאנער ארבייטער קאמיטעט", ניו-יורק, 1966).

הידיעה על לכידת אייכמן התפשטה בעולם כולו והגיעה גם לברית-המועצות: אייכמן נתפס על-ידי יהודים והובא לישראל; ידיעה זו חתה השפעה עצומה על דעת-הקהל בברית-המועצות; מה גם שהתעמולה הסובייטית השתדלה לנפח את התזה שרק ברית-המועצות היא היא הלוחמת האמיצה היחידה נגד הנאציזם, שעה שכל מדינות הברית לשעבר, ונתנו יד להתחדשות הנאציזם במערב-גרמניה. אבל לא ניתן היה להשתיק לחלוטין את עובדת תפיסתו של אייכמן.

בעתונות הסובייטית שוב החלו להתפרסם גילויים חדשים על מעשי זוועה נאציים. אחד ההדים הבולטים ביותר לכך הוא השיר „באבי-יאר" מאת יבגני יבטושנקו, לא-יהודי במוצאו, שנתפרסם בתקופת משפטו של אייכמן בעתון „ליטראטורנייה גאוסה" מיום 19.9.1961.

כריגה חיברה לידה זידאנובה שיר על אותו נושא בשם „הכוכבים שנורו". אמנם שיר זה לא נתפרסם בעתונות הסובייטית אבל נמתחה עליו ביקורת בעתונים „סובייטסקאיה מולודו" (הנוער הסובייטי) ו„לאטביה הסובייטית". השיר נפץ בשיטת „סאמזדאט" (הוצאת עצמית, כלומר — הפצת שירים ואפילו ספרים על-ידי העתקה ביד והפצת מיד ליד), והודפס גם בהוצאה הבלתי-ליגאלית בשנת 1962 בחוברת „אוסף שירים בנושאים יהודיים". חוברת זו הובאה ארצה על-ידי מ. גרבר.

הכוכבים שנורו

(הרגום חופשי)

רע וזר היה פת עד אין קץ,
כוכבים צהובים — כוכבי הכבוד,
כוכבי הנדבאים, כוכבי הגידולים
התפורים בשמי הלבוש היהודי.
כאן בבית-הכנסת התפלל הגיטו,
המשיח נגראת עבר
חלף-עבר ושקע בבהר-השיכחה.
שכח האל צרות היהודים.
כוכבים צהובים, כוכבי-דוד,
דמעות צער הברשה היהודית.
ובתעודה — הכתובת „יודה"
מאחורי הגב לחש קללה — יהודי.
בסתיו אילם, בסתיו נובמבר
נפלו

נפלו

נפלו

נפלו הכוכבים, ובכוכבים ירו!

והפכו הם דם אדם!
דם ניגר של כוכב צהוב,
כוכבים — שבשמים נעדרים!...
כוכבים — הקבורים חיים!
ובמקום כל כוכב שנורה
כוכבים חדשים כמו ידינו ניצור
לזכר הנפלים.

אות מתגובות השלטון הסובייטי בלאטביה בתקופת משפט אייכמן היתה העצרת האנטי־פאשיסטית, שנתיימה באוקטובר 1962 ביער ביקרניאקי, ליד ריגה. ביער זה נורו למוות, על־ידי הנאצים הגרמניים והמקומיים, אסירי בית־הכלא הריגאי הגדול, ומעולם לא הוזכר שרוב האסירים היו יהודים. קבוצת יהודים שנכחה בעצרת החליטה להתכנס שנית ביער אחר, בו הושמדו יהודי ריגה, לשם התייחדות עם יקיריהם. דוד גרבר, העי כיום בתל־אביב, חיפש ומצא את בן־ציון קפלן, שניהל לפני 15 שנה את פעולת השיפת הקברים והמוניים של הנרצחים בסביבות ריגה.

ביום א' הסמוך לעצרת יצאו השניים לחיפושים אחר מקומו המדויק של קבר האחים של קדושי גיטו ריגה. גילו אליהם מרים גרבר, דוד זילברמן, זלמן ברוך, חנה אורבך והמחבר. לאחר חיפושים רבים וחקירה ודרישה בין חושבי המקום, גילו את החורשה שבין תחנת־הרכבת רומבולי ושדה־התעופה, מקום שם נתגלו בהולות עצמותיהם השרופות של יהודי ריגה.

למחרת, בדירתו של מר גרבר, חרשו במסמר מלובן, על לוח־עץ, כתובת באידיש: „במקום זה נדם קולם של 38,000 יהודי ריגה. 30.11.1941—8.12.41". שבוע ימים לאחר־מכן, שוב ביום א', השכם בבוקר, הוצמד לוח־הזכרון לעץ ליכנה גדול ונאספו סביבו כעשרים יהודים לעצרת־זכרון. הלוח ניתלה בניגוד לחוק הסובייטי, האוסר על אנשים פרטיים לפרסם בפומבי לוח כלשהו בלי רשיון. לוח זה היה תלוי עד אוקטובר 1964. בהודמנת של כנס זה הונח זר פרחים לזיכרו של החיסטוריון היהודי הנודע, שמעון דובנוב, אשר נורה במקום זה למוות. דוד בלום ז"ל אמר יזכור וכל הנוכחים סיימו בהימנות הפארטיונים: „אל נא תאמר — הנה דרכי האחרונה".

באביב 1963, לרגל האזכרה למרד גיטו וארשה, הוכן לוח־זכרון חדש באורך 5 מטרים, שהוכן על־ידי זלמן ברוך, מרים גרבר ומחבר שורות אלה, וחובא לחורשת רומבולי. על לוח זה, בתוך מסגרת מיוחדת, הוכנס ציורו המפורסם של יוסף קוֹקובסקי „בדרך האחרונה" (ציור זה נמצא כיום אצל אלמנת האמן, גולדה קוֹקובסקה, החיה בתל־אביב).

בזמן הצבת הלוח נתקלנו בבורות עמוקים — מעשי ידיהם של מחפשי הוחב הלאטביים מהסביבה, כשהרגישו בנו נמלטו ליער בהשאירם במקום קופסאות וגפה גדולה.

לאחר מלחמת־העולם השניה ערכו השלטונות הסובייטיים בריגה, ללא מתן פירסומת לדבר, מספר משפטים נגד מחללי קברים המוניים כאלו ברומבולי

ובביקורניאקרי. הפושעים אף לא נקטו אמצעי זהירות ונתנו להביא אל ה"יובלירטורג" (המוסד העוסק בהחלפת הפצי זהב ברובלים) שיני זהב ופלאטינה, מבלי לדאוג לשינוי צורתם. לעובדי ה"יובלירטורג" ניתנה הוראה להודיע מיד למיליציה על "מבקרים" כאלה. לעומת זאת לא נקטו השלטונות בשום אמצעים למניעת הפירות חשוד במקומות הרצח ההמוני. המאבק התנהל רק נגד "הכנסות בלי עמל".

לוח הזכרון שחודש מומן לזמן עליידי "מאן-דור", החזיק מעמד כשנה וחצי. לפני קיום העצרת נאספו לתוך שק גיילון עצמות, אשר ושרידי געלי ילדים. שק זה הובא לריגה והוצג בפני כל. הדבר הביא להתרגשות עמוקה בקרב יהודי ריגה וגרם להשתקת הפחד ואז החלו להופיע לעצרות.

בעצרת למלאות 20 שנה למרד גיטו וארשה, באביב 1963, נאספו 50 איש. הופיעה שם גם פ. מיכלסון-פריד אשר סיפרה מוזכר בדריח משפטי גירנברג, חלק רביעי (בהוצאת "גוסאיוואט", מוסקבה, 1959). אישה זו סיפרה את קורות בריחתה מקבר ההמונים ביער רומבול.

לאחר עצרת זו הוחלט להתחיל בעבודת שיפור פני המקום. תפקיד חשוב נועד לקשרים שנוצרו בין יהדות ריגה, בעזרתם הברוכה של חוגים המקורבים למקהלה היהודית הרשמית שהתקיימו מ-1957 עד מרץ 1966 — בריכוזם של ד. גרבר ושל ישראל אברמס ומר בש, שהיו מנהלים אמנותיים. בלי השפעת החוגים הללו לא היינו מגיעים לפעולה זו ולהתכנסויות ברומבול.

עם תום העצרת הצטרפו לעבודה האדריכל יצחק רכלין, י. ואגנהיים (כיום תושב הרצליה) וצייטלין. לאחרון אירע מקרה טראגיקומי אך אופייני מאוד למציאות הסובייטית. צייטלין, ברצונו להנציח את המעמד של העבודה ברומבול, צילם מאחורי העצים את הנוכחים. שני בחורים שנתבבלו, בחושכם שזה נציג השלטון (ק.ג.ב.) התנפלו עליו, היכוהו והוציאו מידו את הפילם. גם לאחר-מכן קרו מקרים דומים, בגלל השדנות יתרה.

בהתאם לתיכנונם של האדריכלים, התרכזו מדי יום א' בשבוע מאות יהודים ובידיהם מעדדים, מגרפות, דליות ומר, כשעל הזיהם מתנוססים מגנידודי, הם העבירו אדמה שחורה, סיקלו, הביאו מים, שתלו פרחים.

פעם, בעת שליוחתי נכרים לשדה-התעופה, סרתי איתם אל יער רומבול, שם מצאתי קצין סובייטי — יהודי מקורסק — עם אשתו ובנו, כשהם סוחבים מים ממרחק רב ומשקים את הפרחים. שנה קודם לכן, בבקר בריגה, נתקל הקצין היהודי במקום זה, מיד הבין כי פה הציבו יד ליהודים שנוצחו והחליט להקדיש את הופשתו לטיפול המקום.

לקראת ההתכנסות ב-1963 היו קברי האחים כבר מסודרים, מבוסים פרחים בצורת מגן-דוד ומנורה. התכנסו כ-200 איש. שמע רומבול נפץ עוד יותר. 200 איש ב"מיטינג" בלתי-ליגאלי אינו דבר של מה-בכך. מנהיגיהם תלא-מוכתרים של יהודי ריגה השכילו להבין כי רוב-רובם של היהודים משהדים להגיע לעצרת בלתי-ליגאלית, כשהם חוששים מבלשי ה-ק.ג.ב. שנחנו לבוא ולצלם את הנוכחים. לפיכך החלו לפנות בלי הרף אל השלטונות, בכתב ובעל-פה.

להלן מכתב והתשובה עלי:

נתקבל 21.11.1962
ברשם מס. 1191/30

לכבוד יו"ר האיטפולקום (מועצה אזורית) של ריגה,
הח' זפס,

אנו החתומים מטה, תושבי העיר ריגה, מונים אליך בבקשה כדלקמן:
ביער רומבולי רצחו הכובשים הגרמניים-פאשיסטיים, בתקופת שבין
27 בנובמבר עד 9 בדצמבר 1941, 38 אלף אזרחים סובייטיים — יהודים לפי
לאומיותם — גברים, נשים וטף — כולם קרובי משפחות שלנו, חברינו
וידידנו, אשר זיכרם קדוש ויקר לנו מאוד.
ידוע לנו כי שלטונות העיר ריגה מארגנים עצרות במקומות של קבריי
האחים, לזכר קורבנות הטירור הפאשיסטי (לדוגמה — באוקטובר ביער
בקרניאקי).
הגנו מבקשים בואת לארגן ולעמוד בראש העצרת ביער רומבולי,
בימים 2 או 9 בדצמבר ש"ז.

ובאר על החתום:
ואגנתיים, ברון, דגילין, פוטאש,
פיינשטיין, קפלן, מייסטר, חייטוב.

כתגובה על מכתב זה באת הוראה החתומה בידי זפס:

23.11.1962

אל הח' לינדאו,
אבקשך להודיע לסוגים בנידון, כי המועצה האזורית אינה מרשה לקיים
עצרת זו, כיוון שביער סאלאספילס מתקיימת עצרת מדי שנה לזכר האזרחים
הנופלים, מכל הלאומים, שנהרגו על ידי החיה הנאצית. השנה נתקיימה כבר
העצרת. בשנת 1963 תתקיים בו במקום עצרת, שבוע לפני יום העצמאות
של לאסביה הסובייטית.

לאחר התערבותו של ב. י. סלוצקי, פולקובניק יהודי המרצה על בעיות
בינלאומיות, שפנה במחאה אל הוועד האזורי של המפלגה הקומוניסטית, רוככה
החלטת המועצה האזורית והפונים קיבלו תשובה רשמית והיא:

ר. ס. ס. לאסביה
הוועד-הפועל של המועצה האזורית של סובייט העמים
1.12.1962
מס' 18/1104

אל הח' ואגנתיים,
ריגה, רח' לייצן 5/42
בתשובה למכתבכם מיום 21.11.62 הגנו להודיעכם כי ניתנה הוראה
לוועד-הפועל של המועצה הכפרית סאלאספילס, לאחוז באמצעים מסויימים
כדי להנציח את קורבנות הטירור הנאצי ביער רומבולי.

- א. באביב 1963 עליכם לדאוג לשיפור קבריה האחים עליידי שתילת פרחים ועצים והקמת מצבות. לביצוע עבודה זו רצוי להיעזר בחוגי אחרים.
- ב. עצרת הזכרון תיערך ביער סאלאספילס, שבוע לפני יום העצמאות של לאטביה הסובייטית. אבקש להעביר ידיעה זו לכל החברים החתומים על הפנייה.

על החתום:

הח' זפס

מסתבר כי השלטונות כבר אינם יכולים להתעלם מהמצב העובדתי ביער רומבולי ולכן הם מעמידים פנים כי מוכנים הם להיעזר בחוגי האזרחים. אך לגופו של עניין, תשובתם היתה שלילית, בהסתמך על העצרת ביער סאלאספילס.³

הודות לתשובת השלטונות הצלחנו לעניין שכבות רחבות יותר של יהודים, חברי מפלגה שניהנו במשרות גבוהות, בעבודות השיפור ביער רומבולי. יהודים שעמדו בראש מפעלים רבים הוסיפו עזרה כלכלית רבה בשולחם לרומבולי דחפורים, טראקטורים, הייברים ועובדים לעבודת שתילה ושיפור. מנהל בית-החרושת לכבול „טארופה“, אפרים פרייטר, שלח טאנקר להובלת מים. מנהל בית-החרושת לגזן שלח רשתות לכיסוי השבילים בחול. הסהנדס הראשי של משרד האוטו-טראקטורים ז. ב. הגיע בעצמו על משאית ועבד איתה. בימי א' בשבוע היו מגיעים הרבה מאוד יהודים, עד שהשלטונות נאלצו להקים מקום-תגיה מיוחד למכוניות. יהודים רבים, כמו י. פריידוס, שהיה מוכר לרכים בריגה, התחילו להשתלם בענף שתילת הפרחים וטיפול בגנים, כדי לתרום לתחזוקת גן רומבולי. עניין רומבולי הפך למיבחן הגאווה הלאומית של יהודי ריגה. השלטונות חשו בכך אך להפריע לא העזו.

בשיחה עם רכלין, הביע עובד מפלגתי בכיר בלאטביה הערכותו לסולידאריות של היהודים והודה כי בהנצחת מחנות סאלאספילס ורסקעו כבר מאות אלפי רובלים אבל מלבד המצבה לא הצליחו לשפר את המקום כפי שעשו זאת „היהודים שלכם“. אולם — דעה אישית לחוד והנראות המפלגה לחוד. יו"ר המועצה האזורית זפס, התנגד לא רק להודיע על העניין בעתונות אלא אף לא העניק רשיון למפעל הזה. ובכל זאת, לאסור לחלוטין את הדבר כבר לא היה בכוחו.

בבית-הכנסת בריגה הופיעה מודעה על תאריך העצרת. בעתון „ריגאס באלס“ הופיעה רשימתו של ל. רודינג (נפטר בריגה ב-1970), מוקדשת ליום הזכרון ה-22 לנרצחי ריגה. הוא גם דאג להודיע לעתונות הקומוניסטית באידיש על הנעשה ברומבולי.

לאחר הכנות מרובות הצליחה העצרת לרכז יותר יהודים והשאירה רושם בליימחה על הנוכחים, למרות מוג'ה-אוויר הגשום, הגיע מספר המשתתפים ל-500. בלט קולו המבחה של דויד הייט, הסולן של המקהלה היהודית לשעבר, ואשר בזמנו היה אדריטאנט (שליש) של גיבור ברית-המועצות (זכה שלוש פעמים בתואר גיבור ברית-המועצות), קוידוב. הצלחה רבה זכו השירים שהוקראו באידיש

3. ראה אוקף זכרונות, „בנחנה המוות סאלאספילס“ — לט'גוס-איודאט, ריגה, 1964.

על-ידי המשורר קליינשטיין. אחד מהישגי העצרת היה שינוי דתם לרומבולי מצד חלק זעיר מהגיאור-ציונים, אשר כינו במונח „יודנראט“ כל פעילות חציר ליגאלית ובכל פנייה ודרישה אל השלטונות הסובייטיים ראו „שיתוף פעולה“ או „בגידה“. הם טענו כי עתה תוכל התעמולה הסובייטית לנפנף בעיני המערב ולהוכיח שהשלטון הסובייטי מרשה ליהודים להתאסף ברומבולי ובדרך-כלל הוא נותן ליהודים זכויות כלשהן.

לאחר עצרת זו התאחדה כל היהדות הלאומית בריגה סביב עניין רומבולי. נשאר רק אריבם הפנימי של היהודים והוא — הפחד לבוא לעצרת. נגד פחד זה צריך היה להיאבק בחיות רחבת, ובעיקר — להשיג ליגאליזציה של העצרות ברומבולי.

עבודות השיפור בימי א' נמשכו. בסתיו, על אחד מחמשת הקברים הזקם מגן-דוד. הקימו אותו ב. סלובין, ד. שפרלינג ומ. פרח. המגן-דוד החזיק מעמד כל החורף, אולם לצערנו נמצאו יהודים שגם סמל זה ראו כ„פרובוקציה“ שבגללה יכולים השלטונות לאסור כל פעולה ברומבולי.

בקיץ 1963 נשלח יוסף קוז'קובסקי לבירוביג'אן מטעם איגוד האמנים הסובייטיים. טרם צאתו השאיר סקיצה של לוח עם תוראות מדויקות כיצד לבצע זאת, והסקיצה — יהודי הקם נקיברו כאשר חלקי לבושו הקרועים והבלויים מושכים אותו בחזרה אלי קבר.

תחילת תוכנן הלוח מפה צבה שיכוצע על-ידי ריתוך, אולם תרתכים ויהודיים אליהם פנינו, כשאנו נוקטים בכל אמצעי הזהירות האפשריים, פחדו לבצע זאת, ולעומתם, הרתכים הגויים תבעו תשלום גבוה. אם כן, עברנו לתכנון הלוח מעץ. קוז'קובסקי נמצא במרחקים ולכן פנינו למספר אמנים יהודיים אך הם פחדו לסייע בדינו. בלית ברירה סוכם שנבצע זאת בכוחות עצמנו. לאחר מאמצים רבים הצלחנו לתת בלוח ביטוי של כאב וסבל. יד המדשטת תוסיפה בו אלמנט של כוח, שנאה ונקמה. טולצ'ינסקי נענה ברצון ותרם לנו את לוחות העץ. בבית-הקייט של ר. ס. חוכנו הלוחות, נצבעו בלבן, הודקו עד לבלי הכר כי עשויים הם מעץ. היו קשיים רבים להעביר את הלוח בשל חוסר במשאית. לבסוף, תמורת תשלום גבוה למדי הצלחנו להעבירו לרומבולי.

מ. גרבר, ר. ס. ומ. פרח התחילו בעבודת התעתקת. בדיווחם שקועים בעבודה לא הרגישו כיצד נעצר לידם חייל חמוש ברובה. כשחשו בו נתבחלו אולם כעבור מספר דקות, לאחר שהחליפו עמו דברים וניסו להסביר לו כי קבוצת אמנים הם שקיבלו הוראה מהוועד האזורי להקים במקום משהו, שוכנע החייל ופנה לדרכו. והעבודה נמשכה... לפתע נשמעו קולות. הופיעה קבוצת אנשים. כשראו אותנו קרבו אלינו בשמחה. החלטנו להמשיך בעבודה ולהעמיד פנים כאילו אין הדבר נוגע לנו, אולם אורה התנהגותם היה שונה מזה של היהודים המקומיים. המקומיים נהגו לפי העיקרון: ככל שתדע פחות — תקבל פחות (שנות, טאסר). לו היו אלה מקומיים היו מעמידים פנים כאילו לא ראו דבר וחצי מסתלקים מיד מן המקום. עד מהרה התברר הכל. היו אלה תיירים מישראל אשר ולדשטיין (כיום במרכז הקליטה בחיפה) היה קרוב משפחתם והזמיןם לראות את רומבולי.

רק זה חסר לנו! מיד ביררנו אם אין ביניהם קומוניסטים ישראלים היכולים לגלות לשלטונות את דבר עבודתנו. לאחר שהרגיעו אותנו הסברנו להם בקצרה את מעשינו ואף נתנו להם כתובות של קרובינו וידידינו בישראל. התחבקנו ונפרדנו חייט.

הכל עבר בשלום. נרגשים ונסערים מהפגישה עם הישראלים לא יכולנו להמשיך בעבודה, עד שהופיעו אריה פלקוב ומ. פ. וחורנו לעבודה.

חפרנו בור צמק, חיוקנו יסודות וה"יהודי" קם וניצב וקוף, כאילו זה מכבר קם מקיברו והריהו מאיים באנדרפו ומוכיח לרוצחים נשכחות!

הלוח שקיבל את הכינוי "היהודי" ניצב לא הרחק ממסילת הרכבת מוסקבה-ריגה. הנוסעים, בחולסם על פניו, היו מצביעים ואומרים: "הנה היהודי" הלוח התנשא לגובה של 4 מטרים ובלט היטב על רקע העצים הצעירים והשאריר רוטם רב. לרובנות הנוסעים-חולפים ברכבות לא תמיד ברור היה על מי הוא מאיים, "היהודי" הניצב בטבורו של היער. האם מאיים הוא על השלטונות הסובייטיים או על הרוצחים? ואולי על האדישים? שאלה זו הציג גם פקיד סובייטי אחד שנכח בעצרת שהתקיימה לפני יום-הכיפורים.

— מה פירוש על מי הוא מאיים? ברור שעל הפאשיסטים! — ענהו היהודים.

— ומדוע כה ברור הדבר? — היקשה הפקיד.

לאור טיעון זה מיהרו ש.ד. ומ. פרח אל ביתו הכפרי של אברהם חייט וציירו על שלט כתובת מאירת עיניים: "ארור הפאשיזם!" שלט זה הצמידו אל ידו של "היהודי" ובכך מגעו בעיות מיותרות.

הפאשיסטים הלאטביים שהתגוררו בהוות הסמוכות נבהלו ובאחד הלילות הגיעו אחדים מהם בחשאי וניתצו את הלוח. לפי טיב המעשה ניכר היה שלא בוצע עלידי ה"ק.ג.ב. אלא היה זה מעשה ידיהם להתפאר של החוליגאנים שבשכנות. ביום א' שלאחר מכן הגיעו לטקס ב. סלוביק, ע. צאל ומ. פרח וחיוקו וכל מחדש בברגיי-מתכת, רטוב ניצב, "היהודי" במקומו, למשך כחצי שנה, בהושיטו יד מוכיחה לכל עובר ושב, לכל הבאים לרומבולי ול"מישהו" נוסף, אשר יום אחד, עקר את "היהודי" במקומו, העלהו על משאית, כיסה בסדר מופתי את הבור בהותירו מאחוריו רק עקבות גלגלי המכונית באדמה הבוצית.

ב־1964 הועמדו השלטונות הסובייטיים בפני העובדה שאלפים מיהודי ריגה שוב אינם מפקדים ואינם נוחנים עצמם להונאה. רוצים השלטונות או לאו — היהודים מתאספים ברומבולי. לאסור זאת — כבר בלתי אפשרי היה ונאלצו להסתגל לעובדה, ובלבד שלא תפרץ שערוריה.

הצעתם של האטמים רכלין וצייטליק, להציב מצבת-אבן צנועה ועליה המלים: "לזכר קורבנות הנאצים" בשפת אידיש, כולל התאריך 1941 — נדחתה. השלטונות דרשו כי כתובת זו תופיע גם ברוסית ובלאטבית. הסכמנו לכך. המצבה הוצמנה בבית-המלאכה שם ידעו לחקוק אותיות באידיש! באוויר ריחפה שערוריה. יהודים פיצו בחשאי לבית-המלאכה וצילמו את אבן המצבה. התחילה ביקורת מכוונת נגד השלטונות והוועד האזורי הוכרח להתפשר. על האבן חרטו מגל ופטיש

והוסיפו תאריך נוסף: 1944. הדבר יכול היה להתפרש כהוכחה עובדת השבויים הסובייטיים שהוכרחו לחפור, בשעת נסיגת הגרמנים, קברות ולסייע בטישטוש עקבות הרצח. בתום מלאכתם נרצחו השבויים במקום בו עבדו. נמצא איפוא מוצא שאיפשר לשלטונות להזמין מיד אבן-מצבה חדשה, ועליה נכתב רק ברוסית ולאטבית על 50,000 אזרחים סובייטיים שבויי-מלחמה, אסירים פוליטיים ושאר קורבנות הפאשיזם.

בי-1964 חוסלו שרידי הסימנים שלנו ברומבולי והוצבו שם שתי אבני-זכרון ליד קברים נפרדים. במקום בו עמד לפני, "היהודי" הוצבה האבן הכתובה בלועזית, דבר שהרגיז רבים, וכונתה "האבן הארית", ונעשה אפילו נסיון למחוק את המספר 50 (מתוך 50,000). במקום המרכזי, בו היו נערכות העצרות, הוצבה אבן-הזכרון הכתובה באידיש. לפרגולות האבן, הוצב ארגז זכוכית ובתוכו שישה כנים לשישה נרות המודלקים ביום העצרת, זכר לששת מיליוני היהודים שניספו בשואה. ביום העצרת מציבים משמר כבוד ליד האבן, המתחלף מדי שנה, ביום ובלילה. אבן-הזכרון קיימת. המקום מטופח. עתה כבר אין השלטונות מתביישים לערוך במקום עצרת רשמית. והעיקר — ישנו נושא עליו הם יכולים לדבר בלי לייחד דיבורים על תגיתו בריגה.

בכל העתונות התנוססה הידיעה: "לעצרת ברומבולי" אסיפות פרעלים ותלמידים. הופיעו סיסטאות ופלאקאטים: "פאשיזם — לא! אסור שהדבר יחזור שנית!"

והנה, בחסותו של "אייכמן" (כינויו של הקצין המומחה באגף האנטי-יהודי של ק.ג.ב. — איבאנוב) נתקיימה העצרת. הוא הקדים להגיע וב"לבביות" ברך לשלום את אלו איתם ערך חכרה בעת החקירות בלשכתו. להלן טיוטת של נאום אודנופובוב המוקדש לעצרת זו:

הוקמה ברומבולי אנדרטה לקורבנות הפאשיזם,

וליהודים רשות-דיבור לא ניתנה.

הופיעו רוסים, לוטשיים,

הם הופיעו ויפה דיברו.

כיצד סבלו הלאטבים כימי הגרמנים,

כיצד רצחו הנאצים חפים מפשע,

איך השליכו לבורות פעורים רוסים וגם לאטביים.

איך הרימו על הכידונים ילדים רכים.

יפה מאד דיברו — קומוניסטים ובלתי-מפלגתיים.

ולאחר-מכן — גילו את חלוט מעל האנדרטה.

רק על כך

שביער רומבולי

על כל מאה טבוחים

99 חנה יהודים.

על זאת לא דיברו,

פשוט שכחו.

עצרת זכרון ביער רומבולי.

אחת המצבות שהוקמו לחננחת זכרם של היהודים שויספו ברומבולי.

לפי צו אילם של הגיסטאפו והאיספולקום,
אבל החשוב מכל — גילוי האנדרטת,
ועליה — הכתובות.
בשפה הרוסית, בשפה הלאטבית,
גם באידיש, בתום שנתיים של מחאות,
ומעל לכל והחשוב מכל — בניית העתיד —
אשר לפי דברי נציגי ה"צ.ק." —
לאנטישמיות אין בו מקום.

ריגה, 29.10.1964 (תרגום חופשי).

לאחר עצרת זו הפכה רומבולי למקום ליגאלי, וגם אותם יהודים שהיו עוד
בצל הפחד הסטאליני החלו לבקר במקום. היהודים דאגו לכיכר נרחבת בין הקברים
עם כיסוי אספלט, ומסביבה — פרחים. אחת לשנה מכנסים פה השלטונות עצרת
כללית. לעומת זאת — שלוש פעמים בשנה: א. ביום מרד גיטו וארשה; ב. בין
ראשי השנה ויום הכיפורים; ג. ביום השנה לטבחיו רומבולי — מתאספים במקום
אלפי יהודים, עורכים אוכרת לאלפי הקדושים, ונשמעים ברמה שירי הפארטיונים
והגיטו באידיש, מושמעים סיפורים של ניצולים עדי-ראית, קוראים מתוך תעודות
וזכרונות.

לעצרת זו מגיעים מעריה האחרות של ברית-המועצות, באופן מיוחד העיאו-
ציונים. שם יכולים לפגוש יהודים ממוסקבה, לנינגרד, קיוב, אודיסה, נובוסבירסק,
הארקוב, וילנה ועוד.

המאבק על מתן ציון נאות לזכר 38 אלפי היהודים שהושמדו ברומבולי התפשט
ועבר לשכבות נרחבות בריגה.

לפי יוזמתו של ד. גרבר, ב"25.8.1964, שודרה בראדיו הלאטבי תוכנית
אמנותית בשם "כוכב-דוד", שתורגמה ללאטבית, הוא סיפורה של רומבולי (נאת
בריידים). התוכנית זכתה להדים חיוביים ביותר בקרב המאזינים. והרי קטע
ממכתבו של דוד כלום, למנהל ועד הראדיו בלאטביה: "...התוכנית השאירה על
כולם רושם עמוק. סיפורה של פרידה מיכלסון ומשחקם המצויין של המופיעים,
יצרו תמונה בהירה, בעלת השפעה מרשימת על קהל המאזינים באמיתותה הכנה".
השמדת העם היהודי בתמוניו עליידי הנאצים מוזכרת בברית-המועצות משהו
מיסוטורי. רבים החושבים כי ה"מלומדים" הנאציים הצליחו להוכיח קיום תכונות
יהודיות מיוחדות ושליליות, עליהן לא נח כיום לדבר בברית-המועצות. הם
חושבים בוודאי כך משום שעל השמדת יהודים וטיבולותיהם מדובר מעט מאוד,
כמעט ולא כלום. ובכל זאת, ידוע לכולם המספר המחריר של 6 מיליון יהודים
שנחרצו ונטבחו במחנות-ההשמדה. ועל אנשי הרוח בברית-המועצות לעמול קשות
כדי להוכיח אמת זו, כדי לעצור את הגל האנטישמי המתפשט מחורש בעולם
ולמנוע השכחה והישנות הטראגדיה הזאת.

* וועד המרכזי של הספלה הקומוניסטית.

הגני מאחל כי תוכנית ראדיו זו, שהושמעה בריגה, תתורגם לרוסית ותועבר להמונים בראדיו, לאורדוקא בשעות העבודה. תוכנית זו אכן תורגמה לרוסית והועברה פעמיים בראדיו לאטכיה. ביצעו אותה סקורובונגאטובה והאמן ברוניםלאב גיולג'.

כעבור זמן קצר הכין בריידיס, למרות הוראות השלטונות, תוכנית נוספת על נושא יהודי מובהק — „עץ התפוח". בתוכנית זו מסופר על גורלה של ילדה יהודיה על רקע חיי הנצורים של ילדי המקום בהם לא פגע הכיבוש הנאצי. בסיפורה המר של הילדה הובלט ביתר שאת רקע מוצאה היהודי. העתק ברשמוקול של שתי התוכניות מצוי בידי מחבר שורות אלה.

ב־25.3.1965 נערך ב„בית המדעים הלאומי", ברחוב לנין 23, ערב אזכרה לקורבנות הנאצים, תחת הסיסמא „לא נשכח ולא נסלה!" הערב אורגן ביוזמת ד. גרבר וד. זילברמן. בערב זה דובר רבות בעניין רומבולי. שם הופיע גם אחד מחסידי אומות העולם הבוחרים בלאטביה, דאן ליסקע, שהציל 41 יהודי גיטו ריגה. כן הופיע גם פטר אורנסקי, המפקד האנרי של הבריגדה הרוסית בצבא טיטו, וחברו וידידו הידוע בכינויו פטרו רוס (פטר הרוסי), שצריך היה במשך תקופה ארוכה להסתיר את מוצאו היהודי. הופיעו גם המלחינה שרה פייגין והסולן של תחוג האמנותי היהודי, שפוזר בשנת 1963, דוד חייט. הם ביצעו את יצירת המלחינים שהקדישה לעם היהודי, מספר מתברים לא יהודיים קראו מיצירותיהם שראו אור בקובץ „מחנה המוות סאלאספילס" — סיפורי מחנה רומבולי.

שם העצרות ברומבולי הולך ומתפשט בכל רחבי ברית המועצות. ומסורת היא כי בכל עצרת דואגת אינו „יד מיסתורית" להציב עמוד עם תמונות המשקפות באופן סמלי את תקומת עמנו העתיק, את ארצו ומאבקו, תרבותו ושפתו העברית. ליד אחד הקברים הוצבה תמונה צבעונית והיא — מנורה צומחת שבסיסה שורשיה שרופים ומוקפים חוטי־חיל. המנורה דולקת באש המתרוממת מעלה מעלה ומסמלת את כמיהתם של יהודי ברית המועצות לחיים לאומיים מלאים במולדתם החיססורית.

עולים חדשים מריגה הביאו איתם לפני זמן קצר עצמות ואפר של קדושי רומבולי. במקדש או במאחז, יבוא הזמן וכל יהודי ריגה יעלו לישראל, ומי ישמור אז על מצבת הזכרון ברומבולי?

במקום בו ייטמנו שרידי העצמות והאפר רוצים יהודי ריגה להציב מצבה — העתק מדויק של מצבת הזכרון ברומבולי, לפי תוכניתו המקורית של רכלין, אך בלא כל התוספות שניכפו עלינו — הסמלים והתאריכים המזוייפים. יהודי ריגה מבקשים להציב בדרך לירושלים אותם דגמים שהיו ביער רומבולי ושנתרסו על ידי השלטונות.

S U M M A R Y

M. PERACH — a new *oleh* from Riga, tells about Riga's Jews and their struggle for self-expression as a Jewish community. This centres around a persistent attempt to erect a memorial to thousands of Jews who had been massacred near Riga, the capital of Latvia, and buried in a mass-grave at Romboli. The writer, who calls himself M. Perach, tells a very convincing tale of the growth of Jewish self-consciousness, courage and persistence, as the struggle develops.

JERZY ROSS — a Jewish writer and journalist from Poland, former cultural attaché at the Polish embassy in the U.S.A. — a newcomer to Israel — brings us the story of a forced-labour camp at Poniatov. Ross, who had served in the Warsaw Ghetto Red Magen David, providing medical aid to those who were wounded in the uprising, eventually reached Poniatov with the evacuees from the "shop" district.

In this article Ross describes the camp's construction, the prisoners' labour, human relations and the camp's regime. In one of the transports from the camp, Jerzy Ross was transferred to the affiliated camp, working for the German air-force. Thanks to this accidental transfer, his life was saved, during the German massacre of prisoners at Majdanek, Poniatov and Travniki.

The late LUDWIG WÖRL a German and former prisoner in Nazi concentrations camps — one of the "righteous of the nations" — describes his work as a medical orderly in several concentration camps. Wörl used many devices in his attempts to ease the prisoners' suffering. His status as an experienced worker in the medical service, enabled him to get first-hand information about the camp's establishment, and the way the labour and extermination were organised, masked as health services. Wörl was one of the few Germans, whose soul bore the permanent scar left by the memories of the past and its horrors.

CHAIM KAFRI — a member of Kibbutz Yad Mordechai, originating from Slovakia, took pains to collect rich documentary